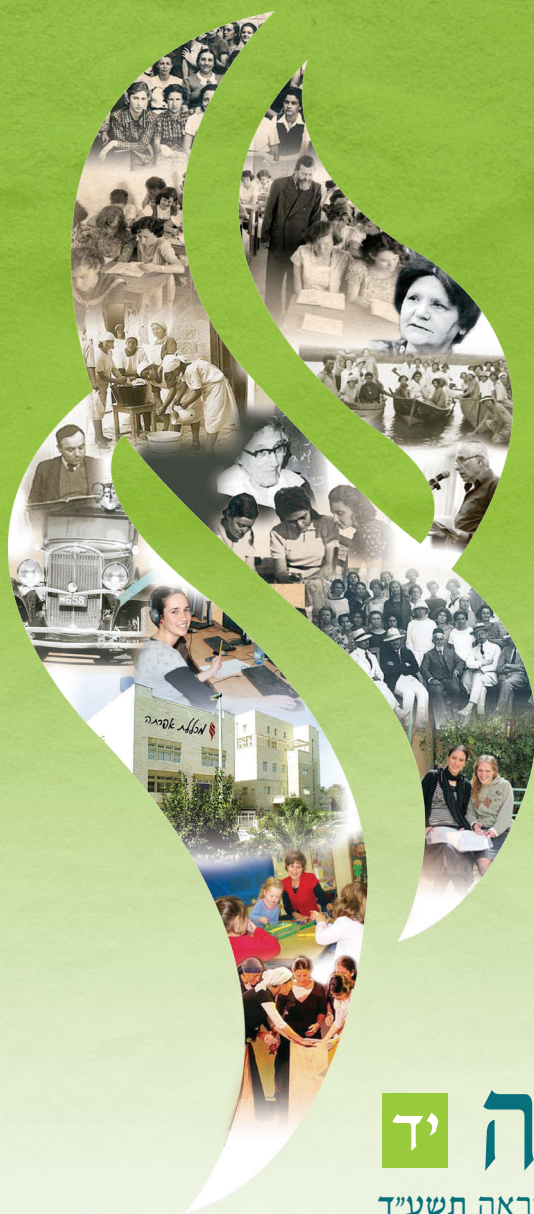

ללמוד תורה
ביחידות
או ללמוד תורה
בחברותא?

בחינת השאלה
בטקסטים של
חכמי ישראל
במהלך הדורות

אסתי בן מנחם-תאומים

תדפיס מתוך:

יד דרך אפרתה

ביטאון המכללה בנושאי חינוך והוראה תשע"ד

המכללה האקדמית לחינוך
תשעים שנות הכשרת מורים

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

אמונה-אפרתה - המכללה האקדמית לחינוך ולאמנויות

מסת"ב: 6-13-7234-965-978

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכץ** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	ציון עוקשי תפילת קבע ממוסדת – דרך חינוכית המעצבת אומה
33	אסתי בן מנחם-תאומים ללמוד תורה ביחידות או ללמוד תורה בחברותא? בחינת השאלה בטקסטים של חכמי ישראל במהלך הדורות
49	נגה בינג 'חנוך לנער על פי דרכו' – עיון בהגותו של האדמו"ר מסלונים
75	ישראל רוזנסון תלמיד מתחפש, מורה מחפש – מסה קצרה על תחפושות ועל חינוך
83	יוסי שפנייר עטרה של חינוך בצפונה של ירושלים בימים של טרום מדינה סיפורה של לאה גולוביצקי, מורה ומחנכת בעטרות
103	נעמה קידר-לוי מעורבות הספרייה בתהליך החינוכי-לימודי במכללה
121	אביבה סטניסלבסקי הזמר העברי ככלי לחוויה בחינוך
141	דסי שטיינר מדע בסיפורי ילדים או: קוץ נוסף בקוצים של פודי הקיפוד
157	מאירה פיין ז"ל ציורים של ילדים להורים גרושים
169	אביגיל פרידמן מה בין אווירת כיתה ללמידה?
193	ירון זילברשטיין השעה הפרטנית בבתי הספר במדינת ישראל ויצירת 'מעגל הערכה' – המורה כמעריך וכמועריך
203	לין גנסר ופול שרל-פוקס קשיים בהערכת תפקוד קוגניטיבי-חינוכי של תלמידים מהעדה האתיופית
217	אילנה כלב-ברקוביץ תכנית להכשרת מורים אל מול אתגרי השעה חינוך על-יסודי – מיפוי צרכים ודרכי התמודדות
235	אילנה כלב-ברקוביץ התמודדות עם בעיות משמעת – ציר מרכזי בעבודת ההוראה

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג
מזכירת המערכת
שלומית זמיר

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אפרתה	ד"ר אסתי בן מנחם-תאומים
אוניברסיטת בן-גוריון	נגה בינג
מכללת אפרתה	ד"ר אילנה כלב-ברקוביץ
מכללת אפרתה	ד"ר ליין גנסר
מכללת חמדת-הדרום	ד"ר ירון זילברשטיין
מכללת אפרתה	ד"ר אביבה סטניסלבסקי
מכללת אפרתה	ד"ר ציון עוקשי
מכללת אפרתה	מאירה פיין ז"ל
מכללת אפרתה	ד"ר אביגיל פרידמן
מכללת אפרתה	נעמה קידר-לוי
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
מכללת אפרתה	דסי שטיינר
מכללת אפרתה	ד"ר יוסי שפנייר
מכללת אפרתה	ד"ר פול שרל-פוקס

ללמוד תורה ביחידות או ללמוד תורה בחברותא?

בחינת השאלה בטקסטים של חכמי ישראל במהלך הדורות

אסתי בן מנחם-תאומים

מבוא¹

מסופר על הגאון רבי אליהו מוילנה:

היה סוגר בעצם היום דלתי חלוני חדרו והיה לומד לאור הנר שלא יבלבלוהו רעיוניו בעניינים אחרים זולת התורה בכל פרטיהם ודקוניהם.²

על הנצי"ב מוולוז'ין מסופר:

לאלה התלמידים הלומדים בדרך זו היה דודי נותן יתרון בנפש ומעלה ברוח על אלה שלמדו כל אחד לעצמו ולוא גם היה הלומד (=היחידי) גדול בתורה ושוקד על לימודו ואף על פי שלא הכריח ולא עמד על התלמידים למלא אחר יתרון סדר זה, ללמוד שניים, אף על פי כן היו הכל יודעים שהוא נוטה לזה בקרבת לב ונפש והיה מוצא בזוגות אלו קורת רוח מיוחדת. ובכל עת מצוא, כשהיה מדבר על עניין זה הכלל היה אומר, כי על דעתו כל מי שלומד לעצמו, כל מי שמברר הלכה לעצמו וכל מי שכותב ספרים לעצמו, בלא דיבוק חברים ותלמידים, קרוב לודאי שיכשל לטעות ולשגות הרבה יותר מערך הקצוב לשגיאה לאדם... יען כי כשישגה אין מי שיעורר אותו על זה ובין כה הוא נשקע בטעותו ובשגיאתו... ולא כן זה הלומד או מברר הלכה או כותב ספר בחבורה, בדיבוק חברים ותלמידים. בא זה ולמד על זה והדברים עולים צרופים ומלובנים ברורים זקוקים ונאמנים.³

במאמר זה אנסה לבחון את התייחסותם של פוסקי הלכה והוגים יהודיים לשאלה אם ישנה עדיפות ללימוד תורה בחברותא על פני לימוד תורה ביחידות.

1. תודה לפרופ' נריה גוטל על רעיון זה לפתיחה.

2. לוי, תשמ"ט, עמ' כט.

3. עפשטיין, מקור ברוך ג, עמ' 1772, בתוך: שטמפפר, 1995 עמ' 148.

בפתח הדברים מתואר הגאון ר' אליהו (הגר"א) יושב ולומד תורה לבדו בחדרו. הנימוק ללימודו ביחידות הוא 'שלא יבלבלוהו רעיוניו בעניינים אחרים זולת התורה בכל פרטיהם ודקדוקיהם' – מכאן שהלימוד ביחידות אפשר לגאון מוילנה, לדקדק בפרטי התורה ומנע ממנו הסחת דעת. בהמשך לתיאור זה עשויים להפתיע אותנו הדברים שאמר על הלימוד בחברותא, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב, תלמידו של ר' חיים מוולוז'ין שהיה תלמידו של הגר"א: "לאלה התלמידים הלומדים בדרך זו היה דודי נותן יתרון בנפש ומעלה ברוח". הנצי"ב מצוטט שם כמי שמעודד מאוד את הלימוד בחברותא בנימוק שלימוד זה מונע טעויות או מפחיתן.

אם כן, מהו לימוד התורה הראוי? לאיזה סוג של לימוד תורה עלינו לחנך? איזה ערך עומד בבסיס הלימוד ביחידות, ואיזה ערך עומד בבסיס הלימוד בחברותא? ושאל יש כאן התנגשות של ערכים? ואם יש, האם עלינו לבכר ערך אחד על חברו?⁴

הצגת השאלה

אפתח במשנה במסכת אבות העוסקת בדברים שבהם התורה נקנית:

גדולה תורה יותר מן הכהונה ומן המלכות, שהמלכות נקנית בשלושים מעלות, והכהונה בעשרים וארבע, והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים. ואלו הן, בתלמוד, בשמיעת האזן, בעריכת שפתים, בבינת הלב... בדקדוק חברים, ובפפול התלמידים...⁵

4. כיוון שפתחנו בציטוט מנוהגם של הגר"א והנצי"ב מעניין לבדוק מה הייתה המדיניות הראויה בבית המדרש הליטאי ואם למדו בו התלמידים ביחידות או בחברותא; וכך כותב שטמפפר: "התלמידים בוולוז'ין למדו בדרך כלל לבד ולא בזוגות" (חברותא). כותבי הזכרונות ראו בכך מצב טבעי ולא התייחסו אליו בזכרונותיהם. בדברי הזכרונות, לא נאמר שלמדו יחדיו ואין כל זכר לבן זוג בלימוד. כן סדרי הישיבה באולם הלימוד, לא הקלו על לימוד בזוגות ולא עודדו לימוד שכזה" (שטמפפר, 1995, עמ' 159-162). עם זאת מציין שטמפפר שהלימוד בזוגות, לא היה זר לגמרי בישיבה והיו מעטים שלמדו בדרך זו. שטמפפר מסיק על פי "זכרונות" של לוי אפשטיין שהלימוד אפשר עזרה של תלמיד חזק לתלמיד חלש ממנו, לימוד בחברותא על פי זאת היה לדידו לעיתים ביטוי לחולשה. לעומת שטמפפר מציין ברויאר שישנן עדויות על קיום מנהג הלימוד בחברותא החל מהמאה החמש עשרה ממרכזים מגוונים. לדידו, מזיכרונותיהם של בוגרי ישיבת וולוז'ין מתקבל הרושם שבבית המדרש של הישיבה הליטאית היקף תופעת הלימוד בחברותא היה רחב יותר מתיאורו של שטמפפר: "היו שלמדו בזוגות והיו שלמדו ביחידות" (ברויאר, תשס"ד, עמ' 247-249). צינוביץ, המצוטט אצל ברויאר מצא במקורות כי "באולם הגדול בוולוז'ין היו 'קרוב למאתיים שולחנות, שולחן אחד לשני תלמידים', ובקצות האולם 'היו שני חדרים מיוחדים לתלמידים הלומדים ביחידות'" (שם). אם כן, בבחינה היסטורית פרקטית אין בידינו תשובה ברורה, ונראה כי בפועל היה מזה וגם מזה.

5. רש"י ד"ה 'בדקדוק חברים', לומד בחברותא, אבות, פרק ו משנה ו.

משנה זו לדעת ר' שמואל אוזידה ('מדרש שמואל') מונה תחילה עשרים וארבעה כלים להשגת קניין התורה ולאחר מכן עשרים וארבעה אמצעים לשמירת הקניין ולקיומו בנפש. בין עשרים וארבעה הכלים להשגת קניין התורה מונה המשנה את: שימוש חכמים, דקדוק חברים ופלפול תלמידים. כוונת המשנה היא:

כי האדם יושלם בלימוד התורה על ידי שלושה אלה הלא הם רבותיו וחבריו ותלמידיו, כמאמרם ז"ל "הרבה למדתי מרבותיי ויתר מחברי ומתלמידי יותר מכולם".⁶

למה מתכוון הפרשן במילים 'כי האדם יושלם בלימוד התורה'? האם השגת השלמות היא בפעולות, באמצעים, שיביאו את האדם להשיג תורה ואז להיות שלם או שמא מדובר בערכים העומדים בפני עצמם, שקניית כל ערך וערך מביאה את האדם לשלמות?⁷ ובהתאם לכך: האם הלימוד בחברותא נזכר כאן כאמצעי מעשי יעיל יותר לקניית תורה מהלימוד ביחידות, כלומר לימוד המאפשר תשואה גדולה בקניין התורה או לחילופין יש בלימוד בחברותא היבט ערכי ומוסרי לכשעצמו, גם אם אינו מביא לתוצר טוב יותר? לפנינו אם כן שני היבטים לבחינת הדברים:

1. ההיבט האחד עוסק בשאלה: איזה אמצעי טוב יותר להשגת קניין התורה? מהיבט זה נגזרת הידרשות לכמה נקודות המשפיעות על תפוקת הלימוד כמו: אופי הלומד וכישוריו, מציאת חבר כערכו, סוג החומר הנלמד, באיזה שלב לימודי נמצא הלומד (התחלתי או מתקדם) ועוד.
2. ההיבט השני עוסק בשני ערכים שונים העומדים זה מול זה: מחד גיסא, אם הלימוד בחברותא מייצג ערך בפני עצמו אזי על האדם מוטלת המשימה להקדיש מזמנו ללמוד בחברותא גם אם ייפגע קניין הידע. ומאידך גיסא, אם הלימוד ביחידות מייצג ערך בפני עצמו – על הלומד להרגיל את עצמו ללמוד יחידי, אף אם יקל עליו ללמוד בחבורה.

6. מדרש שמואל, ו, 1. כדאי לשים לב להדרגתיות בלמידה: מורי, חברי ותלמידי. בהמשך לקו זה מוסברים במדרש שמואל גם הפעלים הנלווים: שימוש, דקדוק ופלפול. וכך הוא כותב: "לישנא דדקדוק כי ע"י הדקדוק מהחברים הוא לומד לדקדק בתורה דקדוקים דקים וגם אפשר לפי כאשר יתעסקו החברים בדברי תורה בדקדוק – מעט שמדקדק החבר הם מובנים דבריו לחברו באין אומר ואין דברים". בהמשך דבריו הוא מתייחס לפלפול חר שהתלמידים זקוקים לו להעמקת הבנתם: "כי הפלפול אין למעלה ממנו". לכן ננקטה במשנה לשון זו בתלמידים.

7. הרב ד"ר יהודה פליקס מתייחס לשאלה זו. לדבריו, ארבעים ושמונה דברים אלו הם אמצעים אך יותר מכך ערכים: "כל אמצעי ואמצעי הוא עצמו ערך ומעלה... ופעמים קשה יותר השגת המידה המעלה יותר מעצם ידיעת התורה והבנתה" (פליקס, תשס"ח, עמ' 268).

שילוב שני ההיבטים: יעילות וערך

המקורות להלן אינם מפרידים בין יעילות וערך אלא משלבים ביניהם:

הלומד מחברו: פרק אחד או הלכה אחת, או פסוק אחד או דבור אחד או אפילו אות אחת צריך לנהוג בו כבוד, שכן מצינו בדוד מלך ישראל שלא למד מאחיתפל אלא שני דברים בלבד, קראו רבו אלופו ומידעו (אבות ו, ג).

רש"י, ד"ה או דבור אחד: לפי שמצאו אחיתופל לדוד שהיה יושב יחידי ועוסק בתורה, אמר לו למה אתה לומד יחידי (ועיין ברכות סג ע"ב) והלא כבר נאמר חרב אל הבדים ונאלו.

דוד המלך (אבות ו, ג) למד מאחיתופל על חשיבות הלימוד בחברותא. על המשנה שלעיל שואל הרב געשטעטנער: מדוע נצרך דווקא הוא ללמוד מאחיתופל דבר זה? וכך בלשונו:

וצריך ביאור אמאי הוצרך דוד ללמוד מאחיתפל דווקא שתי הלכות הללו?

ויש לומר בש"ס ברכות סג: "איתא מאי דכתיב חרב על הבדים נואלו... ולא עוד שמטפשים וצריך באור. ונראה על פי אומרים ז"ל (ע"ז יט ע"ב) מאי דכתיב כי רבים חללים הפילה החרב, זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה... והנה זה הלומד יחידי ממילא דעתו מתטפשת וכאמרם ולא עוד שמטפשים, נמצאת הוראתו משובשת, והרי הוא בכלל לא הגיע להוראה ומורה אין זה מחמת זדון ליבו, אלא שאינו מכיר מיעוט ערכו ואילו היה לומד בדיבור חברים כי אז היו שני תלמידי החכמים מחדדין זה את זה והיה מורה כהלכה, אבל מכיון שהוא לומד בדד ואין מי שיחכימו ויעמידו על האמת, הרי הוא נשאר בשיבושו ומתברך בלבבו לאמור כי כבר הגיע להוראה, ומורה שלא כהוגן.

אולם דוד המלך ע"ה עלה על דעתו שהוא רשאי ללמוד גם בדד, דהרי אמרו בסנהדרין (צג:): על דוד, וה' עמו שהלכה כמותו בכל מקום, והיינו שזכה לסייעתא דשמיא לאוקמי גירסא כהלכה, וא"כ לא היה לו לחשוש פן יטעה בהלכה ויהיה כתלמיד שלא הגיע להוראה ומורה, שהרי השליך על ה' יהבו שלא יטעה בדבר הלכה. וממילא עדיף לו ללמוד בדד, כי אם ילמוד עם אחרים לפעמים שיטרידוהו מעיונו, כאשר יצטרך ללמוד עם קטנים ממנו, ולכן למד בדד.⁸

עיון בתשובה מעמידנו תחילה על היתרונות שבלימוד בחברותא העולים מדברי הרב געשטעטנער: הלימוד בחברותא מונע שיבושים וטעויות, אדם הלומד לבד אינו יכול להבין שאינו מבין. זו גם כוונת הגמרא בברכות (סג ע"ב) במילה 'מְטַפְּשִׁין', כדי שאדם יוכל להורות הלכה עליו לדעת את החומר היטב כדי שחלילה לא יורה שלא כהוגן, לכך עליו ללמוד עם חברותא. מעבר לקניית הדעת בצורה הנכונה והמדויקת נוגע הרב געשטעטנער

8. געשטעטנער, תשל"ג חלק ד, אקדמות מילין, עמ' ו-ז.

גם במידת הענווה וההכרה בכך שאדם באשר הוא אדם עלול לשגות ולטעות, ולכן זקוק הוא לחבר ללימוד. בנקודה זו מתחדדת השאלה והרי על פי הגמרא בסנהדרין צג ע"ב הובטח לדוד המלך שלא יטעה, ומדוע אם כן הוא זקוק לחברותא שאף יכולה להפריע לו ולגרום לו להסחת הדעת? על כך הוא עונה:

אולם אחיתפל הוכיחו כי אין ללמוד בדד דהרי אמרו בעירובין (נג ע"א) דוד דגלי מסכתא... שאול דלא גלי מסכתא... פירש רש"י: דגלי מסכתא – למדו לאחרים ומבואר שהטעם דדוד זכה להורות הלכה הוא משום שלימד לאחרים.⁹

מכאן האחריות המוטלת על דוד ללמוד בחברותא – כדי שילמד לאחרים. מקורות אלו מעלים אפוא על נס את הצורך בלימוד המשותף, תחילה מתוך מניעים של יעילות ולבסוף כערך העומד בפני עצמו, 'ללמוד על מנת ללמד'.

במקומות רבים בגמרא מודגשת חשיבותו של הלימוד המשותף,¹⁰ כך למשל במסכת שבת סג ע"א מונה הגמרא דגמים שונים של לימוד בחברותא וכולם מקובלים ואהובים:

– "שני תלמידי חכמים המחדיין זה לזה בהלכה – הקב"ה מצליח להם".

רש"י: "שמפוששין טעמיהן בדקדוק – ובוריין".

– "שני תלמידי חכמים הנוחין זה לזה בהלכה – הקב"ה מקשיב להן". רש"י: "נושאים ונותנים בה בנחת רוח, מתעסקין כדי שילמדו זה מזה".

– "שני תלמידי חכמים המקשיבים זה לזה בהלכה – הקב"ה שומע לקולן".

– "שני תלמידי חכמים המדגילים (המשבשים, מטעים [תוספות]) זה לזה בהלכה – הקב"ה אוהבן, שנאמר 'ודגלו עלי אהבה' (שיר השירים ב, ד).

ייחודו של המקור שגם החברותא אשר בה החברים 'מדגילים זה את זה' מקובלת ורצויה אצל הקדוש ברוך הוא; מכאן שעצם הלימוד המשותף הוא ערך בפני עצמו גם אם אין לכך תשואה מהימנה.

מקורות אחרים בגמרא נוגעים גם בהיבט היעילות בלימוד המשותף ובאיכויות הלימודיות המתקבלות מלימוד זה היות והוא נושא אופי ארגומנטטיבי המביא לחידוד הדברים.¹¹

9. געשטעטנער, תשל"ג חלק ד, עמ' ז.

10. על הלימוד בחברותא כערך ראו למשל תענית כג ע"א "או חברותא או מיתותא", וכן ברכות סג ע"ב, שם הלימוד היחיד מתפרש כחטא, וכן נדרים פא ע"א "היזהרו בחבורה".

11. על היעילות שבלמוד בחברותא בשל אופיו הארגומנטטיבי ראו למשל תענית ז ע"א: "שני תלמידי חכמים מחדדין זה את זה בהלכה", וכן קידושין ל ע"ב "אמר רב חייא בר אבא אפילו האב ובנו, הרב ותלמידו שעוסקין בתורה בשער אחד – נעשים אויבים זה לזה, ואינם זוים משם עד שנעשים אוהבים זה את זה" רש"י ד"ה 'נעשו אויבים': "מתוך שמקשים זה לזה ואין זה מקבל דברי זה".

יעילות: קריטריונים המובאים במקורות

תובנות חדשות על יעילות הלימוד בחברותא אנו יכולים ללמוד מהגמרא שבה מסופר על החברותא של רבי יוחנן וריש לקיש (בבא מציעא פד ע"א).¹² לאחר תיאור מפורט של המשא ומתן בין השניים, שהסתיים בהתפרקותה של החברותא, מתואר בגמרא בכיו של ר' יוחנן על החברותא שהייתה לו ואין לה תחליף:

אמר (ר' יוחנן לרבי אלעזר בן פדת אשר נשלח על ידי חכמים לשמש לו כחברותא חדשה): את כבר לקישה? בר לקישה, כי הוה אמינא מילתא – הוה מקשי לי עשרין וארבע קושייתא, ומפרקנא ליה עשרין וארבעה פרוקי, וממילא רווחא שמעתא. ואת אמרת תניא דמסייע לך, אטו לא ידענא דשפיר קאמינא? (בבא מציעא פד ע"א)

תרגום: האם ביכולתך למלא את מקומו של ריש לקיש? ריש לקיש, כשהייתי אומר דבר – היה מקשה לי עשרים וארבע קושיות, והייתי מתרץ לו עשרים וארבעה תירוצים, ומתוך המשא ומתן, הקושיות והתירוצים, היו הדברים מתבררים ומתבהרים. ואתה הבאת ברייתא שמסייעת לדברי, וכי אינני יודע שיפה אמרתי, לא סיוע אני חסר אלא להיפך חסר אני את הביקורת של ריש לקיש (שטיינזלץ, שם).

הסיפור תורם לדיוננו בכמה היבטים:

בחינת יעילותו של הלימוד המשותף – ר' יוחנן מעיד על יעילות גבוהה של הלימוד, בשל הקושיות הרבות שמעלה ריש לקיש בפניו. אם כן, הלימוד בחברותא מאפשר לרדת לעומקם של דברים.

בחינת הקריטריונים למציאת חברותא מתאימה – ר' יוחנן מחפש חבר ללימוד אשר יקשה עליו ולא שיביא סימוכין לדבריו. לא כל חברותא מסייעת ללימוד, ובהיעדר חברותא הולמת אין הלימוד המשותף יכול להתקיים.

בבחינת הקשר הנוצר ואופי היחסים בין הלומדים – נראה מסיפור זה כי בין הלומדים נוצר קשר נפשי עמוק; חילופי הדברים מגיעים לעלבון אישי, והקשר שנפגם מוביל למוות, כמאמר הגמרא במקום אחר 'או חברותא או מיתותא'.¹³ בהקשר הנפשי ניכרת התלות הגמורה של הלומדים זה בזה עד אשר ר' יוחנן אינו יכול להתקיים בלא החברותא שלו.

12. דיון מעניין בסוגיה זו והשלכותיה לציפיות של כל לומד בחברותא מחברו ראו אצל הולצר, 2009, עמ' 130-149.

13. תענית כג ע"א. ושם הדברים מובאים בהקשר אחר שאינו עוסק בלימוד בחברותא.

הסיפור מביא אותנו לעסוק בקריטריונים מגוונים האומדים חברותא טובה. בחינת הקריטריונים הללו מסייעת בעיקר לשאלה העוסקת בדרך – באמצעי לקניין התורה – כלומר ביעילותה של החברותא המביאה ללימוד ראוי. בחינת קריטריונים אלו תסייע לנו לחזור בהמשך ביתר עוז לשאלת הערך שבלימוד המשותף אל מול ערכו של הלימוד ביחידות.

אציין להלן שלושה קריטריונים המשפיעים על הלימוד המשותף, העולים מתוך המקורות:

1. מציאת חבר כערכו – כפי העולה מן הסיפור בגמרא לא תמיד חברותא טובה היא בנמצא, בייחוד כאשר מדובר בתלמיד חכם במיוחד, כדוגמת הגר"א. וכך כותב הגר"ח זוננפלד, בהתייחסו לגר"א שהיה לומד יחידי: "ומה שהביא בספר עליות אליהו בשבחי הגר"א שהיה לומד ביחידות בחדרו, היה נמי מטעם זה שלא מצא חברים ללמוד עמם".¹⁴ בעקבות כך פוסק הגר"ח זוננפלד שמי שאין לו חבר המתאים לו ילמד לבדו. וכך הוא כותב:

והא דאמר בקידושין (פ"א ב) יומא חדא הוה גריס בגינתיה, דמשמע לכאורה שהיה לומד יחידי, היכא שאין לו חבר ודאי שפיר דמי, ופשיטא שכמעט א"א ללמוד כל היום בחבורה דוקא.¹⁵

וכן: "ואם לא מצא חברים ללמוד עמם ילמד לבד".¹⁶

גם הרב קנייבסקי מתייחס לעניין מציאת חבר כערכו וממליץ ללמוד עם חבר הדומה לו בכישוריו:

בדבר סדר הלימוד בספרים, ודאי ע"פ רוב טוב יותר ללמוד עם חבר, כשהחבר הוא ככשרונו בערך דומה לו, אבל כללים א"א לקבוע בזה דלפעמים נוח יותר להתעמק כשלומד במתינות בפנ"ע, ובכל כה"ג מנסים חודש כך וחודש כך עד שיתבאר מה מתאים לו ביותר.¹⁷

ממקורות אלו עולה הקושי של מציאת חבר מתאים בכישוריו. בר פלוגתא הולם הינו תנאי חשוב והכרחי להצלחת הלימוד וליעילותו. כיוון שמשימה זו אינה קלה ואינה תמיד

14. זוננפלד, תשנ"ה, עמ' קמט, סימן תקו.

15. שם, עמ' קמט, סימן תקח.

16. שם, עמ' 130.

17. קנייבסקי, תשס"ו, עמ' שיא.

אפשרית, המסקנה העולה היא חברותא – אך לא בכל מחיר. מכאן ששאלת היעילות המתבטאת במציאת חברותא כערכו גוברת על שאלת הערך. בהיעדר לימוד יעיל עם חברותא מתאימה, אין ערך ללימוד המשותף כמטרה בפני עצמה.

2. חומר הלימוד – קריטריון זה נחלק לשניים, לתוכן ולצורה. שאלת התוכן נוגעת במה לומדים החברים ושאלת הצורה מתייחסת להימצאות ספרים בסביבתם.

על הימצאותם של ספרים כותב הרב מנשה קליין:¹⁸

בזמן שלמדו תורה שבעל פה בעל פה אז כשלומד בד בבד אסור ויכול להתטפש אבל בזמן הזה שלומדים הכל מתוך ספרים גמרות וספרי קודש ליכא איסור ולא מקרי בד בבד שהספרים הם רבותינו וחבורתינו.¹⁹

לימוד תושב"ע התבצע בעבר בעל פה, ונסמך על זיכרונם של הלומדים, ולכן נוצר הכרח ללמוד יחדיו – כדי להסתמך על זכרונם של אחרים ולמנוע טעויות. גם בתקופות מאוחרות יותר הייתה קיימת מצוקה בספרים בשל מחירם הגבוה. במצב של מיעוט הספרים היה אפוא הלומד צריך לחלוק את המעט שיש עם חבריו,²⁰ והלימוד בחברותא היה פתרון יעיל ביותר.

כיום בעידן של ריבוי ספרים, ועוד יותר בעידן האלקטרוני – אין הכרח ללמוד בחברותא. גם כאן הפסיקה ההלכתית נוגעת ביעילות שבלימוד בחברותא בשל מצוקת הספרים – כאשר הקושי אינו קיים אין הכרח ללמוד בחברותא, כלומר הדרך אינה עומדת כמטרה בפני עצמה.

נקודה נוספת העולה בהקשר סוג החומר היא באיזה סוג של חומר עוסק התלמיד; האם הוא לומד 'גמרא בעיון' או משנן חומר שלמד בעבר. אבחנה זו מצויה כבר בגמרא:

רב שימי בר אשי אתי לקמיה דאביי א"ל לותבן מר בעידנא א"ל אית לי עידנא לדידי (גיטין ס"ב).

רש"י: לדידי – לגירסא, משמע דגירסא שייכא דמי (שייך גם) ללמוד ביחיד, רק ללמוד בעיון על זאת כיוונו בתענית שעוסקים בתורה בד בבד.

18. מכונה גם רבי מנשה הקטן.

19. קליין, ללא ציון שנה, חלק י, סימן קנו.

20. וראו דיון יפה על הימצאותם של ספרי הלימוד אצל שטמפפר, 2010, עמ' 37-55.

מהציטוט נראה כי ההנחה בגמרא שהלימוד בעיון מצריך חבר שיקשה עליך ויחדד את דבריו, מה שאין כן בשינון או בלימוד שאינו מעמיק.²¹ גם כאן המקורות מתייחסים בעיקר ליעילות בלמידה המשותפת. יעילות זו תצא לפועל רק כאשר החומר הנלמד מצריך עיון והעמקה, שכן אז זקוק הלומד לחבר שאתו יוכל להתמודד היטב עם הכתוב.

3. קריטריון נוסף העולה מן המקורות הוא ההתייחסות למקום הפיזי שבו מתרחש הלימוד. בספרי ההלכה קיימת בעיקר התייחסות לשאלה האם הלימוד הוא בארץ ישראל או מחוצה לה. כך בגמרא²² ואצל כמה מהפוסקים, אדגים מדעתו של היעב"ץ בעניין:

דיש להקשות מאי שנא הני תלת דשלחו בני א"י והזהירו לבני בבל. ויובן עפמ"ש שם פ"ג (נדרים כב ע"א) על הפסוק (דברים כח, סה) "ונתן ה' לך שם לב רגז, וכליון עיניים, ודאבון נפש", שלא נאמרו אותן קללות אלא בחו"ל לא בא"י. לכן הזהירו בני א"י מאחר שאינכם עולים לכאן ע"כ הזהירו בערבובייתא דמתיא לידי שעמימותא דלא נאמר אלא בגולה, משא"כ בא"י אינן צריכין להיזהר כ"כ, כדאמר אכתי לא עבר לן ירדנתא (כתובות קיב).

גם ידוע מה שדרשו (ברכות סג) חרב אל הבדים שעוסקין בתורה בד בבד ולא עוד אלא שמטפשינן, מה שאין כן בא"י אין לחוש, משום דאוריא דא"י מחכים (היעב"ץ, הקדמה לסידור).

נראה כי למקום הלימוד עשויה להיות השפעה מיסטית־רוחנית על הלומד. במקומות 'שאינם בטוחים' דיים, בחו"ל למשל, מצווה הלומד ללמוד בחברותא – מה שאין כן במקום בטוח כארץ ישראל. מכאן נראה כי הלימוד בחברותא הוא אמצעי יעיל לשמור על הלומד מדברים רעים. במקומות שבהם אורבת ללומד סכנה יעמיד לעצמו חבר ל'הגנה'.

הנה כי כן הצגנו שלושה קריטריונים המשפיעים בעיקר על היעילות של הלמידה בחברותא ומבהירים שהלימוד בחברותא אינו מתקיים בכל תנאי בכל מחיר, שכן המטרה בסופו של דבר היא קניית התורה, ודרך הלימוד בחברותא רצויה רק אם היא יעילה.

ואולם, האם יש דיון בלימוד המשותף כערך לכשעצמו?

21. האבחנה בין סוגי החומר המצריכים חברותא עולה גם במחקרים בני זמננו המעידים על כך שלסוג החומר השפעה רבה על הצורך בלימוד המשותף באופן כזה שחומר מורכב יוצר אינטראקציה טובה יותר בחברותא לעומת חומר פשוט יחסית אותו הלומדים מעדיפים להתמודד בעצמם (קנט, 2008; סגל, 2004).

22. למשל: נדרים פא ע"א: "שלחו מתם (מארץ ישראל לחוצה לארץ): הזהירו בערבובייתא, היזהרו בחבורה, הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה, שנאמר 'זול מים מדליו' שמהן תצא תורה".

חברותא כערך

נציג להלן את דבריו המיוחדים של המהר"ל:

לפי מה שהתורה היא השכל העליון שהוא נבדל מן האדם, ושכל האדם עומד בגוף האדם שהוא גשמי ולכן צריך האדם אל הכנה שיקנה השכל הנבדל. וזה שיהיה קניין התורה בחבורה, שעל ידי החבורה קונה השכל הנבדל, ואין דומה אל החכמה שהוא מתחכם מעצמו שאותו שכל עומד בגשם ואינו שכל נבדל, רק השכל שהוא נקנה בחבורה השכל הזה נבדל לגמרי מן הגוף.

...וביאור זה, כי השכל עומד בגוף, וצריך שיהיה שכל נבדל מן הגוף, ואם הוא לומד תורה על ידי החבורה, שכל אחד מוציא שכלו אל אחר ואחר מקבל אותו, ואצל האחר שקבל מן חברו הרי אצלו הוא שכל נבדל, שהרי לא היה עומד בו, עד שבזה הוא נעשה שכל נבדל.

ועוד כאשר נושאים ונותנים ביחד הרי השכל הזה אינו שכל פרטי של יחיד, ואם כן הוא שכל שהוא נבדל כאשר הוא נבדל מן היחיד הפרטי, ולכן מעלת השכל הזה שהוא שכל נבדל מן האדם, כי אין השכל גובר על הגוף להיות שכל נבדל כי אם כן שני תלמידי חכמים המחדדין זה לזה בהלכה הקב"ה מצליח להם... וכבר בארנו כי מפני חידוד שלהם הם מתעלים אל השכל העליון אשר אינו ראוי זה אל האדם שהוא לומד בהלכה ביחיד, רק אם למודו על ידי שנים שהם מחדדין זה את זה קונין השכל העליון, ולכן הם זוכים לתורה שהיא מתעלה על כל, כלומר השכל הפשוט שהוא שכל התורה שהוא על הכל לדבר זה הוא זוכה.

רב נחמן בר יצחק אמר שזוכים לדברים שנאמרו בימינה של תורה שנאמר אורך ימים בימינה, וכל זה מפני שעל ידי שהם מחדדין זה את זה השכל מתעלה למעלה, עד שמגיעים אל המדריגה שמשם אריכת חיים. ודברים אלו עמוקים מאד.²³

יפה ומיוחדת היא התייחסותו של המהר"ל ללימוד המשותף בחברותא; לתפיסתו, כוחה של החברותא הוא ביכולתה להעביר את לימוד התורה מהגשמי לרוחני; להביא את הידע הנרכש לדרגת 'שכל נבדל' שאינו תלוי בלומד עצמו ונמצא מעבר לאדם, לזמן ולמקום. המהר"ל מדגיש את הידע המעמיק שיכול להיווצר דווקא בחברותא, כיוון שהידע והתובנות של כל לומד ולומד מתנתק מהגשמי, ובהיותו מנותק מן הגוף הרי הוא עומד בפני עצמו ועשוי להגיע לספירות גבוהות יותר. התיאור שם את הלימוד המשותף בדרגה שאין דומה לו, ועל פי המהר"ל הלימוד בחברותא עומד כערך בפני עצמו.

ערכים נוספים עשויים להתחזק בלימוד המשותף: כך למשל מדגיש גוטליב את ערך

23. מהר"ל, תשס"ד, ו, נד.

השותפות, הנתינה והעזרה ההדדית שבלימוד. ²⁴ לדידו, ערכו של הלימוד המשותף הוא בהכרת היחיד בכך שעולמו מצומצם לעיתים, ושהוא, היחיד, אינו שלם. באמצעות הלימוד המשותף יוכל היחיד לפתוח צוהר חדש לחשיבה, להרחיב את עולמו ולהסתייע בחברו כנאמר בקהלת "טובים השניים מן האחד... כי אם יפלו האחד יקים את חברו..." (קהלת, ד, ט-יב). ²⁵

ומה בדבר ערכו של הלימוד ביחידות?

לימוד ביחידות כערך

במסכת אבות נאמר:

מנין שאפילו אחד שיושב ועוסק בתורה, שהקדוש ברוך הוא קובע לו שכר, שנאמר, (איכה ג, כח) 'ישב בדד וידם כי נטל עליו'. (אבות ג, ב) ר' עובדיה מברטנורא, ד"ה 'כי נטל עליו': כאילו כל התורה כולה הייתה בעבורו בלבד.

וכן בהמשך: ומנין אפילו אחד. שנאמר (שמות כ) "בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך וברכתיך". (אבות ג, ו)

הדברים מחזקים ומעצימים את מעמדו של היחיד העוסק בלימוד תורה. 'לפיכך נברא האדם יחיד' האדם הלומד לבדו, צריך להכיר בערכו ולהיות מסוגל ללמוד בעצמו. ולא עוד אלא שעליו להאמין שה' עמו והוא אינו לבדו. על כך נאמר במדרש:

מאי 'שפכי כמים לבך נכח פני ה' / מכאן אמרו: "כל ת"ח שיושב וקורא ושונה ועוסק בתורה הקב"ה יושב כנגדו וקורא ושונה עמו". (תנא דבי אליהו רבה פרק יח)

אמונת האדם שבכוחו ללמוד לבדו והאמונה שה' נמצא עמו בלימודו, חשובות ביותר. רק האדם המאמין בעצמו וביכולותיו יוכל להתפתח ולהקריין לסביבתו מכוחותיו.

נוסף על כך נראה כי בתהליך רכישת הידע הלומד היחיד עשוי להגיע למימוש הפוטנציאל הטמון בו, מה שייתכן שלא היה מתרחש אם היה לומד עם חבר, כנאמר בספר חסידים: ²⁶ "יש אדם מצליח בלימודו כשהוא עוסק לבד יותר ממה שהיה לו חבר לכך נאמר (משלי ה, יז) 'יהיו לך לבדך'". (ספר חסידים סי' תתק"מ)

24. גוטליב, תשס"א, עמ' 149-162.

25. מאמרו של גוטליב קושר בין מונחי יסוד מתחום הלמידה השיתופית והפסיכולוגיה החברתית ללימוד בחברותא. כן הוא מציע דרכים פרגמטיות ללימוד יעיל בחברותא; על השפעת החברותא על התפתחותו של היחיד בהתייחסות לעצמו, לעמיתו ולטקסט ראו רידר רוס והולצר, 2009, עמ' 216-239.

26. ר' יהודה החסיד, תע"ג; ר' יהודה החסיד חי בגרמניה בסוף המאה ה-12, תחילת המאה ה-13.

הרב שטרן מבקש אף הוא לחזק את ערך הלימוד ביחידות. לדירו, בבסיס הלימוד ביחידות עומדים ערכים כמו אחריות אישית ויכולת התמדה שאינה תלויה באחרים. כן ישנם כישורים מסוימים שעשויים להירכש טוב יותר דווקא בלימוד היחידי, כגון פיתוח כושר ריכוז, ניהול עצמי תקין ומודעות עצמית. לדעתו, ערכו של הלימוד העצמי הוא גם בהבאת האדם לשלמות מתוך התבוננות אישית בכישוריו ובמימוש הפוטנציאל הטמון בו:

...נראה כי יש ערך גדול גם ללימוד העצמי ומדרגות ומעלות שונות ניתן לרכוש דוקא בלימוד ללא חברותא... יש להדגיש כי אין לפתח תלות מוחלטת בלימוד בחברותא – האדם חייב להתרגל ללמוד גם כאשר הוא לבדו... כאשר אדם מתרגל ללמוד גם בלי שיש מי שדורש ממנו ומחייב אותו ללמוד, וללא מסגרת חיצונית, האחריות מוטלת עליו.

...כאשר האדם יושב לבדו ומתרכז בעולמו הפנימי, ללא צורך להתמודד באופן מיידי עם דעות אחרות ועם תגובות מבחוץ, הוא בונה ומעצב את דעתו ומחשבתו בצורה שלמה ומלאה יותר. כיוון שהוא צריך מיד להגיב ולהתמודד עם תגובות על דעותיו ומחשבותיו... האדם חייב לפתח יכולת להתבונן על עצמו ולהעריך את עצמו – במה הוא טוב, במה הוא צריך עוד להשתפר, מהם הכוחות שיש בו ומה אין בו. יכולת השיפוט העצמית תלויה ביכולת לשבת בדד ולידום – להקשיב ולהתבונן במה שמתחולל מבפנים...²⁷

איזו דרך יבור לו אדם?

אם כן, איזו דרך יבור לו אדם: ביחיד או בחברותא?

על כל אדם לממש את התכונה האישית המיוחדת שבו ולהכיר בדרך הלימוד המתאימה לו:

ומעתה מה שנוגע לכבודו הנה רואה... כי יש אדם ויש אדם וא"כ זה נוגע לפי תוכן הנפש של האדם וא"א לכתוב בכגון זה בלי לדעת את תוכן נפש האדם ולכן לא אוכל לכתוב לו ברורות, אמנם אחרי שראה מה כתבתי בעצמו יוכל לדון כדת מה לעשות כי לב יודע נפשו יתור מכל אדם וראה ראינו כמה גדולי עולם שכל חייהם למדו בלי חברותא והצליחו ועשו פרי ופרי פירות והעיקר להתמיד בלימוד ולקבוע שיעורים וזמנים ולא לעבור עליהם ואם יחסר ביום אחד יהיה עליו חובה להשלים ואז ישכיל ואז יצליח בס"ד.²⁸

27. שטרן, 2010.

28. משנה הלכות, חלק י, סימן קנו.

דברים אלו מביאים אותי לסיים בדברי הראי"ה קוק על טבע הנפש של כל אחד. הראי"ה אינו נוגע בדבריו בלימוד ביחידות או בחבורה, כי אם בסוג החומר הנלמד. ואולם הוא מפנה את תשומת לבנו לכך שעל כל אדם לקנות תורה בדרך המתאימה לו, לנפשו ולטבעו, זאת כיוון שחשוב שהאדם יעשה תורתו קבע ויגיע לשלמות נפשית:

ישנם שיצאו לתרבות רעה, מפני שבדרך לימודם והשלמתם הרוחנית בגדו בתכונתם האישית המיוחדת. הרי שאחד מוכשר לדברי אגדה, וענייני ההלכה אינם לפי תכונתו להיות עסוק בהם בקביעות, ומתוך שאינו מכיר את כשרונו המיוחד הוא משתקע בענייני הלכה, כפי המנהג המורגל, והוא מרגיש בנפשו ניגוד... אבל אם היה מוצא את תפקידו וממלאו, לעסוק בקביעות באותו המקצוע שבתורה, המתאים לתכונות נפשו... אז היה נשאר נאמן באופן נעלה לקדושת התורה (עמ' כז)... ובכלל התכונה וטבע הנפש של כל אחד ואחד.²⁹

סיכום

בחנתי את ערך הלימוד בחברותא ואת יעילותו, וכן את ערכו של הלימוד ביחידות ויעילותו. חוסר הכרעתם של הרמב"ם במשנה תורה והמחבר והרמ"א בשו"ע, בעניין הלימוד בחברותא כהלכה פסוקה מעידים שהרשות נתונה ועל האדם מוטלת האחריות לבחור בכל עת בדרך המתאימה לו. נראה שאין ערך אחד עולה על חברו מבחינת דרך הלימוד. כן נראה שהיעילות משתנה בהתאם לטבעו של כל אדם וכן בהתחשב בקריטריונים שונים. עם זאת נראה כי ריבוי המקורות המעודדים למידה בחברותא (בהשוואה למספר המקורות המעודדים לימוד ביחידות) מצביעים על שאיפתם של חכמים לעודד את הלימוד המשותף בהישען על שיקולים של יעילות וערכים. שאיפה זו עולה בקנה אחד עם תיאוריות פסיכולוגיות מן השנים האחרונות המתייחסות לתרומה החברתית והבינאישית הרבה הקיימת בלמידת עמיתים³⁰ כמו גם להתייחסותם של פילוסופים המדגישים את תרומתו של הממד הבינאישי ושל הדיאלוג ללמידה.³¹

29. קוק, תשנ"ו, פרק ט, ו.

30. רוגוף, 1990; ויגוצקי, 1987, עמ' 1336.

31. פרייר, 1970; פרייר, 1985.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אוזידה, תרכ"ז ש' אוזידה, מדרש שמואל על מסכת אבות, ורשה תרכ"ז.
- אמדן, תשס"ג יב"צ אמדן, שלם בית אל, הקדמה לסידורו עמודי השמיים, מהדורה חדשה, בעריכת מ' קניג, תשס"ג.
- אסף, 1942 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל. תל-אביב 1942.
- ברויאר, תשס"ד מ' ברויאר, אהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד.
- גוטליב, תשס"א א' גוטליב, 'חשיבה ולימוד בצוותא: דינמיקה קבוצתית ופיתוח החשיבה הלימודית יצירתית בצוותא ובחברותא', בשדה חמד 44, 3-1 (תשס"א), עמ' 149-162.
- געשטעטנער, תשל"ג נ' געשטעטנער, להורות נתן: שו"ת, בני ברק תשל"ג.
- הולצר, 2009 E. Holzer 'Either a Hevruta Partner or Death', A Critical view on the Interpersonal Dimensions of Hevruta Learning forthcoming. *Journal of Jewish Education* 75 (2), 2009a, pp.130-149.
- ויגוצקי, 1978 L.S. Vygotsky, *Mind and Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1978.
- זוננפלד, תשנ"ה י"ח זוננפלד, שלמת חיים: שו"ת, ח' ברנשטיין (עורך), בני ברק תשנ"ה.
- זוננפלד, תשס"ה י"ח זוננפלד, הנהגות ופסקים, בעריכת ש' ורנר, מכון קרן רא"ם תשס"ה.
- לוינ, תשמ"ט י' השיל לוינ, עליות אליהו, בעריכת לוינ אפשטיין, ירושלים תשמ"ט.
- מהר"ל, תשס"ד י' ליואי בן בצלאל, נתיב התורה, מכון שמחת התורה תשס"ד.
- סגל, 2004 A. Segal, *Havruta Study: History Benefits and Enhancements*: ATID, 24, Jerusalem 2004.
- פליקס, תשס"ח י' פליקס, מ"ח דברים-אמצעים או זכויות. בתוך: אבות ומאורות-עיונים במסכת אבות, מכללת אורות ישראל, אלקנה תשס"ח.
- פרייר, 1970 P. Freire, *Pedagogy of the Oppressed*, Seabury New-York 1970.
- פרייר, 1985 P. Freire, *The Politics of Education South Hadley: Bergin & Garvey*, 1985.
- קוק, תשנ"ו הראי"ה קוק, אורות התורה, מוסד הרב קוק תשנ"ד.

- קליין, ללא ציון שנה קליין מנשה, משנה הלכות. פרויקט השו"ת, (ללא ציון שנה).
 קנט, 2008 O. Kent, *Interactive Text Study and the Co-Construction of Meaning: Havruta in the Delet Beit Midrash*. Ph.D. dissertation submitted at the Mandel Center for Studies in Jewish Education. Brandeis University, 2008
- קנייבסקי, תשס"ו י"י קנייבסקי, יגל יעקב: מכתבים בדברי תורה, הלכה, השקפה ועניינים שונים, בעריכת י' תנחום דרדק, מודיעין עלית תשס"ו.
 ר' יהודה החסיד, תע"ג
- ר' יהודה החסיד, ספר חסידים. פרנקפורט דמיין: דפוס יהואן קעלנר, תע"ג.
- רוגוף, 1990 B. Rogoff, *Apprenticeship in thinking: cognitive development in social context*, Oxford 1990
- רידר רוס והולצר, 2009
- M. Raider-Roth, & E. Holzer, 'Hineni' – Learning to be Present : How Havruta Learning Can Activate Teachers' Relationships to Self, Other and Text. *The Journal of Jewish Education*, 75(3), 2009, pp. 216-239
- שטיינזלץ, תשמ"ד ע' אבן-ישראל שטיינזלץ, תלמוד בבלי – ברכות, שבת, תענית, קידושין, נדרים, בבא מציעא, גיטין מהדורת שטיינזלץ, ירושלים תשמ"ד.
- שטמפפר, 1995 ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1995.
- שטמפפר, 2010 ש' שטמפפר, 'לימוד תורה ושימור הריבוד החברתי', בתוך: ע' אטקס וד' אסף (עורכים), החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזכרונות. עמ' 37-55, תל אביב 2010.
- שטרן, 2010 י' שטרן, 'או חברותא או מיתותא'. www.yakko.co.il/maamar.asp?id=33369 נדלה בתאריך: 1.7.2010.
- תנא דבי אליהו, 1902 תנא דבי אליהו רבה, מהדורת מ' איש שלום, ווינא 1902.

